

MITTEILUNGEN
DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS
ATHENISCHE ABTEILUNG

BAND 125 · 2010

VERLAG PHILIPP VON ZABERN

XII, 314 Seiten mit 66 Abbildungen; 49 Tafeln

Herausgeber

Wolf-Dietrich Niemeier und Reinhard Senff
Deutsches Archäologisches Institut Athen
Fidiou 1
10678 Athen
Griechenland

Wissenschaftlicher Beirat

Martin Bentz, Bonn – Emanuele Greco, Athen – Klaus Hallof, Berlin –
Antoine Hermary, Marseille – Wolf Koenigs, München – Robert Laffineur, Liège –
Wolfram Martini, Gießen – Sarah Morris, Los Angeles – Aliko Moustaka, Thessaloniki –
Andrew Stewart, Berkeley

© 2013 by Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt/Mainz

ISSN: 0342-1295

ISBN: 978-3-8053-4749-5

Satz: www.wisa-print.de

Druck und Verarbeitung: Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt/Mainz

Alle Rechte, insbesondere das Recht der Vervielfältigung und Verbreitung sowie der
Übersetzung, vorbehalten. Kein Teil des Werkes darf in irgendeiner Form durch
Photokopie, Mikrofilm usw. ohne schriftliche Genehmigung des Verlages reproduziert
oder unter Verwendung elektronischer Systeme verarbeitet, vervielfältigt oder
verbreitet werden. Bezüglich Photokopien verweisen wir nachdrücklich auf §§ 53, 54 UrhG.

Printed in Germany by Philipp von Zabern

Printed on fade resistant and archival quality paper (PH7 neutral) · tcf

INHALT

Mercourios GEORGIADIS, Neolithic pottery from the DAI collection: Attica (45 Abbildungen)	1
Elena BOZHINOVA – Reinhard JUNG – Hans MOMMSEN, Dragojna. Eine spätbronzezeitliche Höhensiedlung in den bulgarischen Rhodopen mit importierter mykenischer Keramik (Tafeln 1–14, 4 Abbildungen)	45
Wolf-Dietrich NIEMEIER – Yannis MANIATIS, Der ›Heilige Baum‹ und Kultkontinuität im Heraion von Samos (Tafeln 14–19, 5 Abbildungen)	99
Holger BAITINGER, Ein silbernes Sphyrelaton aus Olympia? (Tafeln 20. 21, 4 Abbildungen).	119
Angelika CLEMENTE, Zur Basis der Geneleos-Gruppe (Tafel 21, 2 Abbildungen)	133
Bernhard SCHMALTZ, Eine attische Frauenstele spätarchaischer Zeit (Tafeln 22–24)	143
Bernhard SCHMALTZ, Aktualisierte Denkmäler in Paros (Tafeln 25. 26, 1 Abbildung)	173
Kai M. TÖPFER, Amphiaraos als paradigmatischer Held im klassischen Athen (Tafeln 27–29).	199
Georgios A. ZACHOS, New evidence on the topography of ancient Eresos. Bridging the gap (Tafeln 30–35, 5 Abbildungen)	221
Simone KILLEN, Barren, Marktgewichte, Netzbeschwerer oder Webgewichte? Bleierne Pyramidenstümpfe in der Sammlung des Athener Instituts (Tafeln 36. 37)	243
Stefanie A. H. KENNELL, »... daß es keinen so gelehrten und tüchtigen Mann gibt als Sie«: The Heinrich Schliemann – Wilhelm Dörpfeld correspondence, 1879–1890 (Tafeln 38–49)	257

Tafeln

CONTENTS

Mercourios GEORGIADIS, Neolithic pottery from the DAI collection: Attica (45 figures).	1
Elena BOZHINOVA – Reinhard JUNG – Hans MOMMSEN, Dragoj- na. A Late Bronze Age hilltop settlement in the Bulgarian Rhodopes with imported Mycenaean pottery (plates 1–14, 4 figures)	45
Wolf-Dietrich NIEMEIER – Yannis MANIATIS, The ›Sacred Tree‹ and the continuity of cult in the Heraion of Samos (plates 14–19, 5 figures)	99
Holger BAITINGER, A silver sphyrelaton from Olympia? (plates 20. 21, 4 figures)	119
Angelika CLEMENTE, The base of the Geneleos group (plate 21, 2 fi- gures)	133
Bernhard SCHMALTZ, An Attic stele of two women from the Late Archaic period (plates 22–24).	143
Bernhard SCHMALTZ, Updated monuments in Paros (plates 25. 26, 1 figure)	173
Kai M. TÖPFER, Amphiaraus as a paradigmatic hero in Classical Athens (plates 27–29)	199
Georgios A. ZACHOS, New evidence on the topography of ancient Eresos. Bridging the gap (plates 30–35, 5 figures).	221
Simone KILLEN, Ingots, market weights, net sinkers or loom weights? Truncated lead pyramids in the collection of the Athens Institute (plates 36. 37)	243
Stefanie A. H. KENNEL, »... daß es keinen so gelehrten und tüchtigen Mann gibt als Sie«: The Heinrich Schliemann – Wilhelm Dörpfeld cor- respondence, 1879–1890 (plates 38–49)	257

Plates

NEOLITHIC POTTERY FROM THE DAI COLLECTION: ATTICA

(With 45 figures)

Abstract: The Neolithic period in Attica has attracted limited attention in the past in comparison to other parts of Greece. The presentation of the finds from the DAI collection allows a new assessment of the pottery types that were produced in Neolithic Attica as well as a diachronic analysis of the settlements in this region. A number of new sites are presented as well as others from which limited or no finds have been published. This article has allowed a general, but regional presentation of pottery trends through the Neolithic phases from Attica. Thus, comparisons with other neighbouring regions such as Boiotia, Euboia, the Cyclades and the Peloponnese can be made, underlining the common as well as the regional peculiarities. Furthermore, the diachronic analysis of the settlement patterns from the EN to the FN phase reveals different preferences and choices according to the changing socio-economic conditions of each period. Similar patterns and divergences can be seen in other regions, like the Peloponnese, Central Greece, Thessaly and the Aegean islands, where analogous studies or systematic surveys have been conducted. Finally, an overall picture of Neolithic Attica is provided in an attempt to understand how this region developed through time.

Keywords: Attica; Neolithic; Mesogaia; Thrasio; Megarid.

Περίληψη: Η Νεολιθική κεραμική από την συλλογή του DAI: η Αττική

Η Νεολιθική περίοδος στην Αττική έχει προκαλέσει περιορισμένο ερευνητικό ενδιαφέρον σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδος. Η παρουσίαση των ευρημάτων από την συλλογή του DAI επιτρέπει μία νέα αξιολόγηση των τύπων κεραμικής που παρήχθησαν στην Νεολιθική Αττική και μία διαχρονική ανάλυση των οικισμών σε αυτήν την περιοχή. Ένας σημαντικός αριθμός νέων θέσεων παρουσιάζονται καθώς και άλλοι από τους οποίους καθόλου ή πολύ λίγα ευρήματα είχαν δημοσιευθεί. Αυτό το άρθρο επιτρέπει μία γενική, αλλά συνολική παρουσίαση των τάσεων της κεραμικής από αυτήν την περιοχή κατά την διάρκεια των Νεολιθικών φάσεων στην Αττική. Με αυτόν τον τρόπο, συγκρίσεις με άλλες γειτονικές περιοχές μπορούν να πραγματοποιηθούν, όπως η Βοιωτία, η Εύβοια, οι Κυκλάδες και η Πελοπόννησος, υπογραμμίζοντας τα κοινά στοιχεία καθώς και τις τοπικές ιδιομορφίες. Επιπρόσθετα, η διαχρονική ανάλυση του οικιστικού δικτύου από την ΠΝ έως την ΤΝ φάση αποκαλύπτει διαφορετικές προτιμήσεις και επιλογές βασισμένες στις μεταβαλλόμενες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες κάθε περιόδου. Παρόμοια δίκτυα και διαφοροποιήσεις μπορούν να γίνουν αντιληπτές σε άλλες περιοχές, όπως η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα, η Θεσσαλία

και τα νησιά του Αιγαίου, όπου ανάλογες μελέτες ή συστηματικές επιφανειακές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί. Τέλος, παρατίθεται μία συνολική εικόνα της Νεολιθικής Αττικής σε μία προσπάθεια κατανόησης του τρόπου ανάπτυξης αυτής της περιοχής μέσα στον χρόνο.

Λέξεις-κλειδιά: Αττική, Νεολιθική, Μεσογαία, Θριάσιο, Μεγαρίδα

DRAGOJNA

Eine spätbronzezeitliche Höhensiedlung in den bulgarischen Rhodopen mit importierter mykenischer Keramik

(Mit Tafeln 1–14, 4 Abbildungen)

Zusammenfassung: Im vorliegenden Beitrag wird der spätbronzezeitliche Fundort von Dragojna vorgestellt, der am Nordrand der Rhodopen in Bulgarien liegt. Das lokale keramische Fundmaterial wird in repräsentativer Menge vorgelegt, in den regionalen und überregionalen Kontext eingeordnet und hinsichtlich seiner Aussagekraft für die Datierung des Siedlungsplatzes sowie der zeitlichen Stellung spätbronzezeitlicher Kulturgruppen im zentralen Balkanraum ausgewertet. Neben handgemachter lokaler Keramik wurden in Dragojna auch Fragmente mykenischer Keramik gefunden. Sie werden typologisch und chronologisch eingeordnet sowie mittels chemischer Analysen (Neutronenaktivierungsanalyse) einer Herkunftsregion im küstennahen Thessalien zugewiesen. Abschließend werden die mykenischen Kontakte zum thrakischen Raum in mittelmykenischer Zeit vor dem Hintergrund der neuen Funde aus Dragojna und unter Einbeziehung der aus Bulgarien bekannten Bronzewaffen ägäischen Typs zusammenfassend diskutiert.

Schlagwörter: Bulgarien; Spätbronzezeit; mykenische Keramik; Thessalien; chemische Herkunftsbestimmung.

Abstract: Dragojna. A late Bronze Age hilltop settlement in the Bulgarian Rhodopes with imported Mycenaean pottery

This contribution discusses the Late Bronze Age site of Dragojna, which is situated at the northern fringe of the Rhodope Mountains in Bulgaria. The local ceramic find material is presented in representative quantity, classified according to its regional and transregional context, and evaluated in terms of its significance for the dating of the settlement site and the relative dating of Late Bronze Age cultural groups in the central Balkan region. In addition to handmade local pottery, fragments of Mycenaean ceramics were also found at Dragojna. The latter are classified typologically and chronologically and their provenance – a coastal area of Thessaly – is determined by means of chemical analysis (neutron activation analysis). Finally, Mycenaean contacts with the Thracian regions in the middle Mycenaean period are summarized and discussed against the background of the new finds from Dragojna and taking account of the Aegean-type bronze weapons known from Bulgaria.

Keywords: Bulgaria; Late Bronze Age; Mycenaean ceramics; Thessaly; chemical determination of provenance.

Περίληψη: Dragojna, Ένας ορεινός οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην οροσειρά της Ροδόπης, στη Βουλγαρία, με εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική

Σε αυτό το άρθρο εξετάζεται η θέση Dragojna της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, η οποία βρίσκεται στις βόρειες παρυφές της οροσειράς της Ροδόπης, στη Βουλγαρία. Από τη θέση αυτή παρουσιάζεται αντιπροσωπευτική ποσότητα τοπικής κεραμικής, η οποία αναλύεται με αναφορές σε ευρήματα της περιοχής και του ευρύτερου κεντροβαλκανικού χώρου και αξιολογείται ως προς τη δυνατότητα που δίνει για τη χρονολόγηση του αρχαίου οικισμού, αλλά και όσον αφορά τη χρονολογική τοποθέτηση των πολιτισμικών ομάδων των κεντρικών Βαλκανίων κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στη Dragojna βρέθηκαν εκτός από χειροποίητη κεραμική τοπικής προέλευσης και μυκηναϊκά όστρακα. Αυτά ταξινομούνται τυπολογικά και χρονολογικά και η προέλευσή τους αποδίδεται μέσω χημικών αναλύσεων (με τη μέθοδο ενεργοποίησης νετρονίων) στις παράκτιες περιοχές της Θεσσαλίας. Τέλος, εξετάζονται συνοπτικά οι επαφές του μυκηναϊκού κόσμου με τη Θράκη κατά τη διάρκεια της μέσης μυκηναϊκής περιόδου, με φόντο τα νέα ευρήματα από τη Dragojna και σε συνάρτηση με τα γνωστά χάλκινα όπλα αιγιακού τύπου από τη Βουλγαρία.

Λέξεις-κλειδιά: Βουλγαρία, Ύστερη Εποχή του Χαλκού, μυκηναϊκή κεραμική, Θεσσαλία, χημική ανάλυση για προσδιορισμό προέλευσης.

DER ›HEILIGE BAUM‹ UND KULTKONTINUITÄT IM HERAION VON SAMOS

(Mit Tafeln 14–19, 5 Abbildungen)

Zusammenfassung: Der umstrittene sog. Heilige Baum im Heraion von Samos – nach H. Walter ein bereits aus der Bronzezeit stammender Kultbaum, der den Ursprung des Heiligtums bildete, nach H. Kienast ein in archaischer Zeit zufällig gewachsener Baum – wurde 2009 ein drittes Mal ausgegraben. Dabei stellte sich heraus, dass es sich gar nicht um einen an dieser Stelle gewachsenen Baum handelt, sondern um einen Stumpf, der bereits als solcher hier deponiert worden war. Die Fällung des Baums, der ungefähr 60 Jahre alt wurde, konnte mit Hilfe der *wiggle matching*-Methode 676 ± 11 v. Chr. datiert werden. Die Deponierung des Baumstumpfes im Zentrum des Heiligtums spricht dafür, dass er von kultischer Bedeutung gewesen sein muss, vielleicht als Xoanon oder anderes Kultmal, das hier bestattet wurde. Die vorübergehende Herausnahme des Baumstumpfes ermöglichte es, die darunter bereits von H. Walter und A. Clemente festgestellten bronzezeitlichen Pflaster B und A an dieser Stelle noch einmal zu untersuchen. Konische Näpfe (*conical cups*), einige von ihnen – wie in kretischen Heiligtümern der Neupalastzeit – mit der Mündung nach unten auf Pflaster A gesetzt, zeigen zusammen mit Keramik minoischen Charakters aus Walters Grabungen, dass das Heraion von Samos – wie das Athenaheiligtum in Milet – minoischen Ursprungs ist.

Schlagwörter: Samos; Heraion; Heiliger Baum; minoisches Heiligtum; wiggle matching.

Abstract: The ›Sacred Tree‹ and cultic continuity at the Samian Heraion

In 2009, the so-called Sacred Tree at the Samian Heraion – a cult tree marking the Bronze Age origin of the sanctuary according to H. Walter, a tree grown fortuitously in Archaic times according to H. Kienast – was excavated for a third time. In the process, it was discovered to be a stump deposited rather than a tree having grown in its eventual find spot. The tree was felled at an age of approximately 60 years in 676 ± 11 B.C., as established by wiggle matching. The deposition of its stump in the centre of the sanctuary is indicative of its cultic importance, possibly as a *xoanon* or other ritual marker, which was laid to rest here. The temporary removal of the stump provided an opportunity to re-examine the Bronze Age pavings A and B, which had already been identified by H. Walter and A. Clemente in this location. Conical cups, partly deposited – as in Cretan Neopalatial sanctuaries – upside-down on paving A, demonstrate, along with pottery of Minoan type from Walter's excavations, that the Samian Heraion – like the sanctuary of Athena at Miletus – is Minoan in origin.

Keywords: Samos; Heraion; Sacred Tree; Minoan sanctuary; wiggle matching.

Περίληψη: Το ιερό δέντρο και η συνέχεια της λατρείας στο Ηραίο της Σάμου

Το αμφιλεγόμενο ιερό δέντρο στο Ηραίο της Σάμου, το οποίο σύμφωνα με τον H. Walter αποτελούσε λατρευτικό δέντρο ήδη από την Εποχή του Χαλκού που οριζοθετεί τις απαρχές του ιερού, ενώ σύμφωνα με τον H. Kienast ένα δέντρο που είχε φυτρώσει τυχαία κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, αποτέλεσε το 2009 για τρίτη φορά αντικείμενο ανασκαφής. Από την έρευνα προέκυψε ότι δεν πρόκειται για δέντρο που φύτευσε στο σημείο αυτό αλλά για έναν κορμό ειδικά τοποθετημένο εδώ. Με τη βοήθεια της μεθόδου *wiggle matching*, η κοπή του δέντρου ηλικίας περίπου 60 ετών δύναται να χρονολογηθεί στα 676 ± 11 π. Χ. Η απόθεση του κορμού του δέντρου στο κέντρο του ιερού συνηγορεί στο συμπέρασμα ότι είχε λατρευτική σημασία, ενδεχομένως ως ξό-αυνο ή άλλο αντικείμενο λατρείας το οποίο ενταφιάστηκε στο σημείο αυτό. Η προσωρινή αφαίρεση του κορμού επέτρεψε την εκ νέου έρευνα των χρονολογούμενων στην Εποχή του Χαλκού πλακόστρωτων Α και Β τα οποία βρίσκονται από κάτω στο σημείο αυτό και τα οποία είχαν διαπιστωθεί από τους H. Walter και A. Clemente. Η παρουσία κωνικών κυπέλλων, μερικά εκ των οποίων βρέθηκαν με το χέιλος προς τα κάτω επί του πλακόστρωτου Α, όπως σε ιερά της νεοανακτορικής Κρήτης, σε συνάρτηση με κεραμική μινωικού χαρακτήρα από τις ανασκαφές του Walter, δείχνει ότι το Ηραίο της Σάμου, όπως το ιερό της Αθηνάς στη Μίλητο, έχει μινωική προέλευση.

Λέξεις-κλειδιά: Σάμος, Ηραίο, ιερό δέντρο, μινωικό ιερό, ταύτιση κυμάνσεων.

EIN SILBERNES SPHYRELATON AUS OLYMPIA?

(Mit Tafeln 20, 21, 4 Abbildungen)

Zusammenfassung: Aus dem Zeusheiligtum von Olympia stammt eine bemerkenswerte Anzahl archaischer Sphyrelata aus Bronze, an die mit größter Wahrscheinlichkeit eine weitere, aus Silberblech gefertigte Plastik angeschlossen werden kann. Von ihr haben sich lediglich unscheinbare Fragmente bronzener Beschlagleisten der Unterkonstruktion erhalten, die genaue Entsprechungen am silbernen Stier aus Delphi finden. Das silberne Sphyrelaton aus Olympia – sicherlich eines der prominentesten Weihgeschenke archaischer Zeit innerhalb des Heiligtums – hatte nur eine kurze Lebensdauer, denn es wurde bereits in (früh-) klassischer Zeit abgeräumt und zerstört.

Schlagwörter: Olympia; Sphyrelaton; Archaische Plastik; Heiligtum; Weihgeschenk.

Abstract: A silver sphyrelaton from Olympia?

A considerable number of Archaic sphyrelata of bronze have been recovered from the sanctuary of Zeus at Olympia; it is highly probable that another figure, made of sheet silver, can be fitted to them. All that survives of this figure, however, are nondescript fragments of bronze mounting brackets / fitting strips from the substructure, of which exact equivalents are to be found on the silver bull from Delphi. The silver sphyrelaton of Olympia – certainly one of the most prominent votives of the Archaic period within the sanctuary – had only a short lifespan, being removed and destroyed already in (early) Classical times.

Keywords: Olympia; sphyrelaton; Archaic sculpture; sanctuary; votive.

Περίληψη: Ένα αργυρό σφυρήλατο από την Ολυμπία;

Από το ιερό του Διός στην Ολυμπία προέρχεται ένας αξιόλογος αριθμός αρχαϊκών, χάλκινων σφυρήλατων έργων, στα οποία μπορεί να προστεθεί, με πολύ μεγάλη πιθανότητα, ένα ακόμα έργο πλαστικής, κατασκευασμένο από αργυρά ελάσματα. Από το έργο αυτό έχουν διατηρηθεί μόνο θραύσματα από τις αφανείς χάλκινες ενώσεις της εσωτερικής κατασκευής, τα οποία βρίσκουν ακριβή παράλληλα στον αργυρό ταύρο από τους Δελφούς. Το αργυρό σφυρήλατο από την Ολυμπία – σαφώς ένα από τα πολυτιμότερα αναθήματα του αρχαϊκού ιερού – είχε εξαιρετικά μικρή διάρκεια ζωής, εφόσον απορρίφθηκε και καταστράφηκε ήδη στην (πρώιμη) κλασική περίοδο.

Λέξεις-κλειδιά: Ολυμπία, σφυρήλατο, αρχαϊκή πλαστική, ιερό, ανάθημα.

ZUR BASIS DER GENELEOS-GRUPPE

Für Elena Walter-Karydi

(Mit Tafel 21, 2 Abbildungen)

Zusammenfassung: Die Basis der archaischen Geneleos-Gruppe des Heraions von Samos ist aufgrund von Verwitterungsspuren und Vergleichen von H. Kienast als Reduktion eines ursprünglich höheren Zustands angesehen worden. Eine Begründung für diesen aufwändigen Vorgang der Herabsetzung gibt es nicht; Lage und Vergleiche widerlegen diese Ansicht. Die Verwitterungsspuren lassen auch eine andere Auslegung zu. Die Basis muss, wie bis dahin nie bezweifelt, als Original gesehen werden.

Schlagwörter: Geneleos-Gruppe; Basishöhe; Lage; Vergleiche; Originalzustand.

Abstract: The base of the Geneleos group

It has been conjectured by H. Kienast, on the basis of traces of weathering and comparisons, that the base of the Archaic Geneleos Group from the Heraion of Samos was lowered below the original level. However, no justification exists for the laborious process of lowering the base; the position and comparisons in fact contradict the conjecture. The traces of weathering may be interpreted in another way. The base must be considered to reflect the original state, as indeed was never previously questioned.

Keywords: Geneleos Group; height of base; position; comparisons; original state.

Περίληψη: Περί της βάσης του συντάγματος του Γενέλεω

Η βάση του αρχαϊκού συντάγματος του Γενέλεω από το Ηραίο της Σάμου ερμηνεύτηκε, από τον H. Kienast, με βάση τα ίχνη της διάβρωσης και διάφορα συγκριτικά παράλληλα, ως προϊόν μείωσης μίας, αρχικά, μεγαλύτερης σε ύψος βάσης. Ο λόγος για μία τέτοια δαπανηρή διαδικασία απομάκρυνσής της δεν είναι γνωστός. Η θέση και συγκριτικά παράλληλα αντικρούουν την άποψη αυτή. Τα ίχνη της διάβρωσης επιτρέπουν επίσης μία άλλη προσέγγιση. Η βάση πρέπει να ερμηνευτεί ως η πρωτότυπη, κάτι για το οποίο κανείς δεν αμφέβαλε μέχρι τότε.

Λέξεις-κλειδιά: Σύνταγμα του Γενέλαω, ύψος βάσης, θέση, συγκριτικά παράλληλα, αρχική κατάσταση.

EINE ATTISCHE FRAUENSTELE SPÄTARCHAISCHER ZEIT

(Mit Tafeln 22–24)

Zusammenfassung: Scharfes Streiflicht zeigt, dass das Relief Athen NM 36 überarbeitet wurde: An der Sitzenden wurden die Umrisse der Armreifen in die geglättete Oberfläche eingetieft, ebenso an der Stehenden die Rieselfalten des Chitons und der Rest eines Attributes an der rechten Handwurzel; ferner wurden die Haarsträhnen durch Tieferlegen der ursprünglichen Oberfläche angegeben – zunächst war offenbar eine Mantelfigur mit verhülltem Kopf dargestellt, deren linke Hand gleichfalls verändert wurde. Eine solche Überarbeitung und Weiterverwendung des Reliefs machen es wahrscheinlich, dass es sich um ein Grabrelief handelt, nicht um ein Weihrelief, wie oft vermutet. Die Ikonographie der stehenden Mantelfigur und der Vergleich mit einer Tontafel vom Nymphe-Heiligtum deuten darauf, dass das Relief ursprünglich einer jungen Frau galt, die wie eine Braut zusammen mit einer ›Freundin‹ gezeigt wurde; aus gegebenem Anlass wurde die Nebenfigur ikonographisch ›aufgewertet‹, um auch sie als verstorben zu kennzeichnen – vielleicht konnte ihr wegen eines Gräberluxusgesetzes oder aus wirtschaftlichen Gründen kein eigenes Grabmal errichtet werden.

Schlagwörter: Attische Grabreliefs, spätarchaische; Weiter- / Wiederverwendung; Bildtypus ›Sitzende Frau und Dienerin / Verwandte‹.

Abstract: An Attic stele of two women from the Late Archaic Period

Intense ranking light reveals that the relief Athens NM 36 was reworked. On the seated figure, the outlines of the bracelets were cut deeper into the smoothed surface, as were the rippling folds of the standing figure's chiton and the remains of an attribute on the wrist of her right hand. Further, the strands of hair were indicated by the deepening of the original surface – originally, it appears, a robed figure with a veiled head was depicted, whose left hand was also altered. This kind of reworking and reuse make it probable that it was a grave relief and not a votive relief, as often supposed. The iconography of the standing robed figure and the comparison with a clay tablet from the Sanctuary of the Nymphs suggest that the relief was originally of a young woman depicted as a bride with a ›female friend‹. In the course of reworking, the attendant figure was iconographically ›upgraded‹ in order to mark her out, too, as deceased – perhaps she could not be given her own tomb because of a law against luxurious tombs or for economic reasons.

Keywords: Attic grave reliefs, Late Archaic; further use and reuse; iconographical type ›seated woman with servant / relative‹.

Περίληψη: Αττική στήλη γυναικός της υστεροαρχαϊκής περιόδου

Έντονος, πλάγιος φωτισμός δείχνει ότι το ανάγλυφο ΕΑΜ 36 έχει υποστεί δευτερογενή επεξεργασία: στην καθιστή μορφή τα περιγράμματα του βραχίονα χαράχτηκαν στην ήδη λειασμένη πρόσθια επιφάνεια· το ίδιο παρατηρείται και στην όρθια μορφή, και συγκεκριμένα στις λεπτές πτυχές του χιτώνα και στα υπολείμματα ενός λαλούντος συμβόλου στον καρπό του δεξιού χεριού. Επιπρόσθετα οι δεσμίδες της κόμης έχουν αποδοθεί μέσω δευτερογενούς λάξευσης της αρχικής επιφάνειας – όπου αρχικά προφανώς απεικονιζόταν μορφή με χιτώνα και καλυμμένη την κεφαλή, το αριστερό χέρι της οποίας επίσης υπέστη μετατροπές. Μία τέτοια επεξεργασία και περαιτέρω χρήση του αναγλύφου καθιστούν πιθανή την υπόθεση ότι πρόκειται για επιτύμβιο και όχι για αναθηματικό ανάγλυφο, όπως έχει συχνά υποστηριχθεί.

Η εικονογραφία της όρθιας μορφής που φορά χιτώνα και η σύγκριση με έναν πήλινο πίνακα από το ιερό της Νύμφης υποδηλώνει, ότι το ανάγλυφο αρχικά αναπαριστούσε νεαρή γυναίκα που απεικονίζονταν ως νύφη μαζί με μία >φίλη<. Με αυτή την ευκαιρία μελετήθηκε εικονογραφικά και η δευτερεύουσα μορφή, για να αναγνωριστεί και αυτή ως νεκρή. Πιθανόν δεν μπορούσε να ανεγερθεί γι' αυτή δικό της μνήμα, λόγω μίας νομοθεσίας κατά της πολυτέλειας των τάφων ή για οικονομικούς λόγους.

Λέξεις-κλειδιά: >Αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, υστεροαρχαϊκός /-η, επαναχρησιμοποίηση, εικονογραφικός τύπος >καθιστή γυναικεία μορφή και υπηρέτρια / συγγενής<.

AKTUALISIERTE DENKMÄLER IN PAROS

(Mit Tafeln 25, 26, 1 Abbildung)

Zusammenfassung: Drei antike Denkmäler des Museums in Paros können beispielhaft zeigen, wie solche Monumente nachträglich aktualisiert werden konnten. Im ersten Fall, bei einer spätgeometrischen Amphora wurde kurz vor Fertigstellung eine überraschende Korrektur vorgenommen. Im zweiten Fall, bei einem Teil eines spätarchaischen Baufrieses wurden wohl Generationen später Ergänzungen angebracht, die den neuen Bedürfnissen Rechnung trugen. Und das letzte Beispiel, ein hellenistisches Grabrelief wurde wohl nicht allzu lange nach seiner Errichtung teilweise überarbeitet, um seine Aussage den veränderten Gegebenheiten anzupassen. Sorgfältige Betrachtung lehrt also, dass antike Denkmäler aller Epochen stets auch Gebrauchsgegenstände waren, die weiter genutzt wurden und für aktuelle Erfordernisse korrigiert, überarbeitet oder ergänzt werden konnten.

Schlagwörter: Aktualisierung; Weiter- / Wiederverwendung; spätgeometrische Keramik; spätarchaischer Baufries; hellenistisches Grabrelief.

Abstract: Updated monuments in Paros

Three ancient monuments from the Museum of Paros serve as examples of how such monuments could be updated at a later time. In the first case, a Late Geometric amphora, a surprising correction was made shortly before its completion. In the second example, part of a Late Archaic architectural frieze underwent modifications, probably generations later, to take account of new requirements. And lastly a Hellenistic grave relief, probably not very long after being erected, was partly reworked to adapt its message to altered circumstances. Careful observation instructs us therefore that ancient monuments of all epochs were, at the same time, everyday items of utility in continued used and could be corrected, revised or amended according to the needs of the time.

Keywords: updating; further use and reuse; Late Geometric pottery; Late Archaic architectural frieze; Hellenistic grave relief.

Περίληψη: Ανασηματοδοτημένα μνημεία της Πάρου

Τρία αρχαία μνημεία στο Μουσείο της Πάρου μπορούν να καταδείξουν με παραδειγματικό τρόπο, πώς τέτοιου είδους μνημεία μπορούν να ανασηματοδοτηθούν σε μία μεταγενέστερη χρονική στιγμή του βίου τους. Στην πρώτη περίπτωση, ένας υστερογεωμετρικός αμφορέας επιδιορθώθηκε ξαφνικά, λίγο πριν ολοκληρωθεί. Στη δεύτερη

περίπτωση, σε τμήμα υστεροαρχαϊκής ζωφόρου προστέθηκαν, μετά από πολλές γενιές, συμπληρώματα, τα οποία ανταποκρίνονταν στις νέες ανάγκες. Και στην τελευταία περίπτωση, ένα ελληνιστικό επιτύμβιο ανάγλυφο, όχι πολύ μετά από τη στιγμή που στήθηκε, υπέστη μικρής κλίμακας επεξεργασία, έτσι ώστε το περιεχόμενό του να προσαρμοστεί στις διαφοροποιημένες συνθήκες. Η προσεκτική λοιπόν παρατήρησή μας διδάσκει, ότι τα αρχαία μνημεία όλων των εποχών αποτελούσαν μονίμως αντικείμενα σε χρήση, τα οποία μπορούσαν να επιδιορθώνονται, να λαξεύονται δευτερογενώς ή και να λάμβανουν νέα συμπληρώματα, σύμφωνα πάντα με τις τρέχουσες απαιτήσεις.

Λέξεις-κλειδιά: Ανασηματοδότηση, επαναχρησιμοποίηση, υστερογεωμετρική κεραμική, υστεροαρχαϊκή ζωφόρος, ελληνιστικό επιτύμβιο ανάγλυφο.

AMPHIARAOS ALS PARADIGMATISCHER HELD IM KLASSISCHEN ATHEN

(Mit Tafeln 27–29)

Zusammenfassung: Der argivische Held Amphiaraos, der als einer der Sieben gegen Theben kämpfte und von Zeus gerettet wurde, erfuhr im Athen des 5. Jhs. v. Chr. eine besondere Aufmerksamkeit. Auffällig ist vor allem die Einrichtung des Heiligtums bei Oropos, die als religiöse Manifestation eines realpolitischen Gebietsanspruches zu verstehen ist. Amphiaraos wird dabei zum paradigmatischen Held, in dessen Zug gegen Theben die aktuelle Auseinandersetzung präfiguriert ist. Deutlich wird diese Auffassung auch in den attischen Vasenbildern, die Amphiaraos bereits seit archaischer Zeit als Leitbild präsentieren. Erscheint der Heros in archaischer Zeit aber noch als Identifikationsfigur für die Oberschicht, wird er im 5. Jh. v. Chr. in gewisser Weise verbürgerlicht und so zum mythischen Vorläufer des attischen Hopliten umgedeutet. Zudem scheint das nur während der 2. Hälfte des 5. Jhs. v. Chr. auftretende Motiv der Bestechung der Eriphyle durch Polyneikes ebenfalls antithebanisch konnotiert gewesen zu sein. Nicht zuletzt sind auch die Gründung des Heiligtums in Rhamnous, ebenfalls an der Grenze zu Boiotien, und die Einrichtung eines Kultes auf der Athener Agora im Zusammenhang mit der Rolle des Amphiaraos als mythischer Vorkämpfer gegen Theben zu betrachten.

Schlagwörter: Amphiaraos; Eriphyle; Rhamnous; Oropos; Sieben gegen Theben.

Abstract: Amphiaraus as a paradigmatic hero in Classical Athens

The Argive hero Amphiaraus, who fought as one of the Seven against Thebes and was rescued by Zeus, was the subject of particular interest in 5th cent. B.C. Athens. This was shown most conspicuously by the erection of the sanctuary near Oropos, which can be regarded as the religious manifestation of a political and, more specifically, a territorial claim. Amphiaraus in the process became a paradigmatic hero whose campaign against Thebes prefigured the conflict in which Athens found itself at the time. This conception of Amphiaraus is evident also in Attic vase paintings which, from the Archaic period onwards, present the hero as a model. While in Archaic times however he still appears as an identification figure for the ruling class, in the 5th cent. B.C., Amphiaraus becomes to some extent middle-class, being reinterpreted as the mythical precursor of the Attic hoplite. The motif of Eriphyle being bribed by Polynices – which occurs only during the second half of the 5th cent. B.C. – appears moreover to have had an anti-Theban connotation, too. Finally, the founding of the sanctuary at Rhamnous – another town on the border with Boeotia – and the establishment of a cult in the agora of Athens are also to be viewed in connection with Amphiaraus's role as a legendary campaigner against Thebes.

Keywords Amphiaraus; Eriphyle; Rhamnous; Oropos; Seven against Thebes.

Περίληψη: Ο Αμφιάραος ως παραδειγματικός ήρωας στην κλασική Αθήνα

Ο ήρωας Αμφιάραος από το Άργος, ο οποίος πολέμησε ως ένας από τους Επτά επί Θήβας και σώθηκε από τον Δία, έχαιρε ιδιαίτερης προσοχής στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π. Χ. Η ανέγερση του ιερού του ήρωα στον Ωρωπό αποτελεί ιδιαίτερα ασυνήθιστο γεγονός, το οποίο εκλαμβάνεται ως θρησκευτική δήλωση μίας καθαρά πολιτικής απαίτησης για την περιοχή. Ο Αμφιάραος μετατρέπεται με αυτό τον τρόπο σε έναν παραδειγματικό Ήρωα, στην πορεία του οποίου εναντίον της Θήβας αντανακλάται η σύγχρονη αντιπαράθεση. Αυτή η εκδοχή γίνεται ξεκάθαρη και στην αττική αγγειογραφία, η οποία ήδη από την αρχαϊκή περίοδο παρουσιάζει τον Αμφιάραο ως κεντρικό θέμα. Αν και στην αρχαϊκή περίοδο ο ήρωας εμφανίζεται ως αντιπροσωπευτική μορφή της άρχουσας τάξης, μετατρέπεται τον 5^ο αι. π. Χ., κατά κάποιο τρόπο, σε αστό και ερμηνεύεται πλέον διαφορετικά, ως μυθικός πρόγονος των οπλιτών της Αττικής. Επιπρόσθετα εμφανίζεται, μόνο κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 5^{ου} αι. π. Χ., το εικονογραφικό μοτίβο της δολοφονίας της Εριφύλης από τον Πολυνείκη να λαμβάνει ένα περιεχόμενο κατά της Θήβας. Εν κατακλείδι πρέπει να αντιμετωπιστούν τόσο η ίδρυση του ιερού στο Ραμούντα, επίσης στα σύνορα με τη Βοιωτία, όσο και η εγκαθίδρυση της λατρείας στην αθηναϊκή Αγορά σε συνάρτηση με το ρόλο του Αμφιάραου ως μυθικού πρωτεργάτη κατά των Θηβών.

Λέξεις-κλειδιά: Αμφιάραος, Εριφύλη, Ραμούντας, Ωρωπός, Επτά επί Θήβας.

NEW EVIDENCE ON THE TOPOGRAPHY OF ANCIENT ERESOS

Bridging the gap

(With plates 30–35, 5 figures)

Abstract: Although the archaeological research of the last decades in the area of Eresos has shown that the occupation of the countryside started already in the Early Bronze Age, there were no finds from the *asty* that could be dated before Archaic times or more specifically before the 6th cent. B.C. This chronological gap can now be covered thanks to a new rescue excavation conducted recently on a private property in Skala Eresou, immediately below the acropolis hill. An industrial area (pottery kiln, metallurgical slags) and various finds (pottery, bronze coins) dating from pre-LH III A–B to Roman Times have been revealed, indicating commercial relationships between Eresos and mainland Greece as well as the opposite Asia Minor coast. On this occasion, a re-examination of the *asty* topography is also attempted, taking into account past archaeological research, epigraphic testimonia and views of modern scholarship.

Keywords: Eresos; Lesbos; topography; history; pottery.

Περίληψη: Νέα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας Ερεσού. Γεφυρώνοντας το κενό

Αν και η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών στην περιοχή της Ερεσού απέδειξε ότι η κατοίκηση στην υπαιθρο χώρα ξεκινά ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, δεν υπήρχαν ευρήματα από το αρχαίο άστυ που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν πριν από τους Αρχαϊκούς χρόνους ή καλύτερα πριν από τον 6^ο αι. π. Χ. Το χρονολογικό αυτό κενό έρχεται να καλύψει μία σωστική ανασκαφή που έλαβε χώρα πριν από μερικά χρόνια σε οικόπεδο κάτω από την ακρόπολη της πόλης. Η ανασκαφή αποκάλυψε έναν χώρο εργαστηρίων (κεραμικός κλίβανος, σκωρίες) και ευρήματα (κεραμική, νομίσματα) που καλύπτουν την περίοδο πριν την ΥΕ III A–B και μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους και αποδεικνύουν τις διαχρονικές εμπορικές σχέσεις της Ερεσού με τον ελλαδικό χώρο και τα μικρασιατικά παράλια. Παράλληλα, με αφορμή το συγκεκριμένο εύρημα, επιχειρείται μία επανεξέταση της τοπογραφίας της πόλης με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα των παρελθόντων ετών, τις επιγραφικές μαρτυρίες και τις εκτιμήσεις της σύγχρονης έρευνας.

Λέξεις-κλειδιά: Ερεσός, Λέσβος, τοπογραφία, ιστορία, κεραμική.

BARREN, MARKTGEWICHTE, NETZBESCHWERER ODER WEBGEWICHTE?

Bleierne Pyramidenstümpfe
in der Sammlung des Athener Instituts

(Mit Tafeln 36. 37)

Zusammenfassung: Sieben Pyramidenstümpfe aus Blei in der Sammlung der Athener Abteilung des DAI werden erstmals vorgelegt. Auf ihren Grundflächen sind die spätklassischen bis späthellenistischen Stücke mit Symbolen und Buchstaben versehen, anhand derer sich die Herkunft der Stücke erschließen lässt. Sie stammen nicht – wie bislang angenommen – ausschließlich aus Priene, sondern auch aus Milet und Rhodos, ein Stück evtl. aus Phönizien. Es wird diskutiert, welche Funktion Pyramidenstümpfe aus Blei im Allgemeinen hatten. Durch einen Vergleich mit anderen Objektgruppen wie Barren, Netzbeschwerern oder Marktgewichten, die ähnliche Formen aufweisen, kann plausibel gemacht werden, dass es sich um Webgewichte handelt. Verwendung fanden die Webgewichte aus Blei bei der Herstellung von feinen oder gemusterten Stoffen.

Schlagwörter: Webgewicht; Blei; Milet; Priene; Rhodos.

Abstract: *Ingots, market weights, net sinkers or loom weights? Truncated lead pyramids in the collection of the Athens Institute*

Seven truncated pyramids made of lead in the collection of the Athens Department of the DAI are presented for the first time. The bases of the truncated pyramids, which date from the Late Classical to the Late Hellenistic era, displays symbols and letters which allow the provenance of the artefacts to be deduced. Not all come from Priene, as has long been assumed; some are from Miletus and Rhodes, and one may come from Phoenicia. The article discusses what function the truncated pyramids fulfilled in general. On the basis of comparison with other groups of objects of similar shape, such as ingots, net sinkers and market weights, it appears plausible that the objects in question are loom weights. Loom weights of lead were used in the weaving of fine or patterned fabrics.

Keywords: loom weight; lead; Miletus; Priene; Rhodes.

Περίληψη: Μπάρες, βάρη της αγοράς, βαρίδια για δίχτυα ή αγνύθες; Μολύβδινα πυραμιδοειδή βαρίδια στη συλλογή του Ινστιτούτου της Αθήνας

Για πρώτη φορά παρουσιάζονται επτά πυραμιδοειδή βαρίδια από μόλυβδο που βρίσκονται στη συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα. Τα υστεροκλασικά μέχρι και υστεροελληνιστικά παραδείγματα φέρουν στην κάτω επιφάνειά τους σύμβολα και γράμματα, βάση των οποίων καθορίζεται η προέλευση των αντικειμένων. Δεν προέρχονται όλα από την Πριήνη – όπως είχε υποτεθεί για όλα τα αντικείμενα – αλλά από τη Μίλητο και τη Ρόδο επίσης, ενώ ένα απ' αυτά πιθανά από τη Φοινίκη. Διερευνάται γενικότερα η λειτουργία των μολύβδινων πυραμιδοειδών βαριδίων. Μέσω συγκρίσεων με άλλες κατηγορίες αντικειμένων όπως μπάρες, βάρη της αγοράς ή βαρίδια για δίχτυα, τα οποία παρουσιάζουν παρεμφερή μορφή, φαίνεται πιθανότερη η ερμηνεία τους ως αγνύθες. Μολύβδινες αγνύθες χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή πολυτελών υφασμάτων ή υφασμάτων με σχέδια.

Λέξεις-κλειδιά: Αγνύθα, μόλυβδος, Μίλητος, Πριήνη, Ρόδος.

»... DASS ES KEINEN SO GELEHRTEN UND
TÜCHTIGEN MANN GIBT ALS SIE«

The Heinrich Schliemann – Wilhelm Dörpfeld correspondence,
1879–1890

(With plates 38–49)

Abstract: Previous studies of the relationship between Wilhelm Dörpfeld and Heinrich Schliemann, as well as the influence each exerted upon the other, have been based largely on the editions of Ernst Meyer (Briefwechsel II has only seven letters by Dörpfeld and eight from Schliemann), remarks contained in the Herrmann – Maaß edition of the Schliemann – Virchow correspondence, and some letters by Dörpfeld to his father-in-law Friedrich Adler (Archives, DAI Berlin). The Gennadius Library in Athens, however, holds more than 130 letters by Dörpfeld from the years 1879 and 1881–1889, as well as copies of more than 70 letters from Schliemann to Dörpfeld 1881–1890. This study of the letters, many of them still unpublished, illuminates the nature and development of the historically significant Dörpfeld – Schliemann collaboration appreciably on both the personal and the professional levels, not least with regard to Dörpfeld’s increasing responsibilities at the DAI and Schliemann’s role in providing the Athens Institute with a permanent home.

Keywords: Schliemann; Dörpfeld; letters; Troy; Tiryns.

Περίληψη: »... δεν υπάρχει κανείς τόσο πολυμαθής και αξιόλογος όσο Εσείς«. Η αλληλογραφία του Heinrich Schliemann και του Wilhelm Dörpfeld, 1879–1890

Προηγούμενες μελέτες για τη σχέση μεταξύ του Wilhelm Dörpfeld και του Heinrich Schliemann, καθώς επίσης και της επίδρασης που ασκούσε ο ένας στον άλλο, είχαν βασιστεί σε μεγάλο βαθμό στις εκδόσεις του Ernst Meyer (Briefwechsel II περιέχει μόνο επτά γράμματα από τον Dörpfeld και οκτώ από τον Schliemann), σε αναφορές που περιλαμβάνονται στην έκδοση των Herrmann – Maaß για την αλληλογραφία μεταξύ των Schliemann και Virchow, και σε κάποιες επιστολές του Dörpfeld στον πεθερό του Friedrich Adler (αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Βερολίνο). Η Γεννάδιος Βιβλιοθήκη στην Αθήνα κατέχει, παρά ταύτα, περισσότερες από 130 επιστολές του Dörpfeld από τα έτη 1879 και 1881–1889, καθώς επίσης και αντίγραφα από περισσότερες από 70 επιστολές του Schliemann στον Dörpfeld από τα έτη 1881–1890. Η έρευνα αυτών των επιστολών, πολλές από τις οποίες αδημοσίευντες, αποκαλύπτει τη φύση και

την εξέλιξη της, ιστορικά, σημαντικής συνεργασίας μεταξύ Dörpfeld και Schliemann, εμφανώς βασισμένη τόσο σε προσωπικό, όσο και σε επαγγελματικό επίπεδο, μη εξαιρουμένων των αναφορών στις αυξημένες αρμοδιότητες του Dörpfeld στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και στο ρόλο που έπαιξε ο Schliemann στο να του παρέχει μία μόνιμη κατοικία στο Ινστιτούτο της Αθήνας.

Λέξεις-κλειδιά: Schliemann, Dörpfeld, επιστολές, Τροία, Τίρυνθα.